

गोंदिया जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाच्या विकासात मत्स्यपालन विभागाच्या योजनांच्या योगदानाचे अध्ययन

डॉ. सतीश भा. बोबकव
वाणिज्य विश्वाग, एस्. एस्. जैस्वाल कॉलेज, अर्जुनी मोबगाव,
जिल्हा गोंदिया.

सारांश:

मत्स्यव्यवसाय क्षेत्र हे उत्पन्न आणि रोजगार निर्मितीसाठी एक शक्तिशाली क्षेत्र म्हणून ओळखले गेले आहे कारण ते अनेक पूरक उद्योगांच्या विकासास प्रोत्साहन देते, हे स्वस्त आणि पौष्टिक अन्नाचा स्रोत आहे, आणि देशाच्या आर्थिक विकासात योगदान देते. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकसंख्येच्या मोठ्या भागासाठी उपजीविकेचे हे एक साधन आहे. देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. मत्स्यव्यवसाय क्षेत्र हे भारतातील झपाट्याने वाढणारे क्षेत्र आहे जे २८ दशलक्षाहून अधिक लोकांना उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी प्रदान करते तसेच देशातील मोठ्या लोकसंख्येला पोषण आणि अन्न सुरक्षा प्रदान करते मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राला 'सूर्योदय क्षेत्र' म्हणून ओळखले गेले आहे आणि २०१४-१५ पासून उत्कृष्ट दुहेरी अंकी सरासरी वार्षिक वाढ दर १०.८७ टक्के दर्शविला आहे. या क्षेत्राने २०१९-२० या आर्थिक वर्षात १४२ लाख टनांचे विक्रमी मत्स्य उत्पादन गाठले आहे आणि त्यात वाढीची अपार क्षमता आहे. याव्यतिरिक्त, भारतातील २८ दशलक्षाहून अधिक लोकांचे जीवनमान टिकवून ठेवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे विशेषतः वंचित आणि असुरक्षित समुदायांमधील सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. या शोधपत्रात गोंदिया जिल्ह्यातील मत्स्य व्यवसायाच्या विकासात मत्स्यपालन विभागाच्या योजनांच्या योगदानाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

विज शब्द: मत्स्यव्यवसाय, गोंदिया जिल्हा, पोषण आणि अन्न सुरक्षा, मत्स्यव्यवसाय विभागाच्या योजना, सामाजिक-आर्थिक विकास.

परिचय:

१ मे १९९९ रोजी भंडारा जिल्ह्याचे विभाजन करून नव्याने गोंदिया जिल्ह्याची निर्मिती करण्यात आली गोंदिया प्रदेश प्राचीन काळापासून गोंडराज्याच्या अधिपत्याखाली होता. त्याकाळी खूप घनदाट जंगले होती गोंड समाज हा येथील मूळ रहिवासी होता. डिंक आणि लाख गोळा करून गावोगावी विकणे हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता त्यामुळेच या शहराला गोंदिया असे नाव पडले असावे. व्ही रसेल यांनी लिहिलेल्या पुस्तकात उल्लेख केला आहे. गोंदिया जिल्हा हा मराठी कवी मुकुंदराजाचे जन्मस्थान तसेच महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर स्वामी आणि महान संस्कृत कवी आणि नाटककार भवभूती यांचे जन्मस्थान आणि कार्यक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध आहे नयनरम्य तलावांनी भरलेला हा जिल्हा धानशेती म्हणूनही प्रसिद्ध आहे.

नवनिर्मित गोंदिया जिल्हा वैनगंगेच्या खोऱ्यात वसलेला आहे गोंदिया जिल्ह्याला पूर्वेला राजनांदगाव जिल्हा (CHG), पश्चिमेला भंडारा जिल्हा (बालाघाट जिल्हा) आहे. उत्तरेस मध्य प्रदेश आणि गडचिरोली जिल्हा दक्षिणेस आहे. महाराष्ट्राच्या ईशान्य भागात वसलेला गोंदिया जिल्हा शिक्षण, साहित्य, शिल्पकला, प्राचीन इतिहास तसेच शेती आणि नैसर्गिक सौंदर्याने समृद्ध आहे पर्वत रांगांच्या मालिकेने वेढलेला आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, गोंदिया जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ५,२३४ किमी आहे आणि ते राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १.७ टक्के आहे.

गोंदिया जिल्हा पूर्वी भंडारा जिल्ह्याचा भाग होता. गोंदिया जिल्हा महाराष्ट्राच्या उत्तर-पूर्व भागात स्थित असून मध्य प्रदेश आणि छत्तीसगड राज्यांतर्गत येतो. गोंदिया जिल्ह्याचा साक्षरता दर ६७.६७% सह १२,००,१५१ आहे. गोंदिया हा ईशान्य विदर्भातील जिल्हा आहे. जिल्ह्याचा बहुतांश भाग जंगलांनी व्यापलेला आहे तांदूळ, ज्वारी, तेलबिया, गहू आणि वाटाणा ही मुख्य पिके आहेत वैनगंगा ही मुख्य नदी आहे. जिल्ह्यात अनेक भात गिरण्या आहेत. जिल्हा हा एक अविकसित जिल्हा असून येथील बहुतांश जमीन जंगलांनी व्यापलेली आहे. लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. या जिल्ह्यात उद्योगांची संख्या नगण्य असल्याने हा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. भात हे या जिल्ह्याचे मुख्य पीक असल्याने या जिल्ह्यात अनेक भात गिरण्या आहेत गोंदियाला राईस सिटी म्हणूनही ओळखले जाते. गोंदिया जिल्हा गोंदिया, अर्जुनी मोरगाव, तिरोडा आणि देवरी या चार उपविभागांमध्ये विभागला गेला आहे प्रत्येक उपविभागात दोन तालुके, ५५६ ग्रामपंचायती आणि ९५४ गावे आहेत. या जिल्ह्यात गोंदिया, तिरोडा, अर्जुनी मोरगाव, आमगाव, देवरी असे पाच विधानसभा मतदारसंघ आहेत. लाखांदूर आणि साकोली भंडारा आणि गोंदिया या भागांना एकत्र करून हा विधानसभा मतदारसंघ तयार झाला आहे गोंदिया जिल्ह्यात आठ नगरपालिका आहेत. वैनगंगा ही मुख्य नदी आहे आणि बाग, चुलबंद, गाढा आणि बावनथडी या इतर तिच्या उपनद्या आहेत.

भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा मासळी उत्पादक देश आहे जो जागतिक उत्पादनात ७.५६% आहे आणि देशाच्या सकल मूल्यवर्धित (GVA) मध्ये १.२४% आणि कृषी GVA मध्ये ७.२८% पेक्षा जास्त योगदान देतो. मत्स्यपालन आणि मत्स्यपालन हे लाखो लोकांसाठी अन्न, पोषण, उत्पन्न आणि उपजीविकेचे महत्त्वाचे स्रोत आहेत. २०१९-२० मध्ये मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रातील निर्यात कमाई ४६,६६२.८५ कोटी रुपये आहे. हे क्षेत्र प्राथमिक स्तरावर सुमारे २८ दशलक्ष लोकांची उपजीविका साधण्यात मदत करते आणि मूल्य शृंखलेत त्या संख्येच्या जवळपास दुप्पट आहे आणि मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रातील वार्षिक सरासरी वाढीचा दर गेल्या काही वर्षां ७% आहे.

गोंदिया जिल्हा हा वैनगंगेच्या खोऱ्यात वसलेला असून वैनगंगाबाग, पांगोळी, गाढवी, सूर, चंदन व बावनथडी या नद्या वैनगंगा नदीच्या उपनद्या आहेत. बाग नदीची लांबी १३० किमी आहे. आणि तो चिचगड डोंगरातून उगम पावून उत्तरेकडे वाहतो वैनगंगा नदी पूर्वेकडून उगम पावते आणि छपराळा येथे वर्धा नदीला मिळते आणि आंध्र प्रदेशातील चंद्रपूर जिल्ह्यात गोदावरी नदीत प्रवेश करण्यापूर्वी तिला प्राणहिता नदी म्हणतात. देवरी तालुक्यातील सिरपूर गावाजवळील बाग नदीवर मध्यम पाणीपुरवठा प्रकल्प उभारण्यात आला आहे तसेच तिरोडा तालुक्यातील कवलेवाडा गावाजवळ वैनगंगा नदीवर धापेवाडा उपसा सिंचन प्रकल्प उभारण्यात आला आहे मासे हा प्राणी प्रथिनांचा स्वस्त आणि समृद्ध स्रोत आहे ज्यामुळे भूक आणि पौष्टिक कमतरता कमी करण्यासाठी ते आरोग्यदायी पर्यायांपैकी एक बनते या क्षेत्रामध्ये आपली निर्यात दुप्पट करण्याची अफाट क्षमता आहे आणि मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राने शाश्वत जबाबदार, सर्वसमावेशक आणि न्याय्य रीतीने विकासासाठी धोरण आणि आर्थिक मदतीद्वारे सतत लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधपत्र दुय्यम समंकावर आधारित आहे

संशोधनाचे उद्देश:

- १) गोंदिया जिल्ह्यातील मत्स्य व्यवसायाच्या विकासात मत्स्यपालन विभागाच्या योजनांच्या योगदानाचे अध्ययन करणे.
- २) गोंदिया जिल्ह्यातील सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी मत्स्यपालन विभागाच्या योजनांचे काय योगदान आहे याचे अध्ययन करणे.

गोंदिया जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसायाच्या विकासात मत्स्यपालन विभागाच्या योजनांच्या योगदानः

मालगुजारी तलावांसाठी प्रसिद्ध असलेल्या गोंदिया जिल्ह्यात मत्स्य व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात होत आहे मत्स्यपालनाचा हा व्यवसाय आठ हजार कुटुंबांचा आधार बनला आहे मत्स्यव्यवसाय आणि मत्स्योत्पादनाच्या बाबतीत गोंदिया जिल्ह्याचा विदर्भात चंद्रपूरनंतर दुसरा क्रमांक लागतोया विभागात अनेक महत्त्वाची पदे रिक्त असतानाही जिल्ह्याला मत्स्य व्यवसायातून गतवर्षी कोट्यवधी रुपयांची कमाई करीत आहे. जिल्ह्यात १३३ नोंदणीकृत मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था आहेत. यापैकी १२६ संस्था कार्यरत आहेत. ९ हजार १५० सदस्य (पारंपारिक मच्छीमार) त्यापैकी सुमारे ८ हजार सक्रिय मच्छीमार आहेत. या व्यवसायासाठी जिल्ह्यात ६ हजार ९०५ बंधारे आहेत. एकूण पाणी क्षेत्र २१ हजार ५०९ हेक्टर आहे. यापैकी १६ हजार ३२६ हेक्टरवर मत्स्यशेती केली जात आहे. पाटबंधारे विभागाच्या ६६ तलावांचे पाणी क्षेत्र सुमारे ११ हजार हेक्टर असून जिल्हा परिषदेच्या १ हजार ८७ तलावांचे पाणी क्षेत्र ४ हजार ६५४ हेक्टर आहे. याशिवाय ८८ खाजगी आणि पाच बचत गटांचे तलाव आहेत अमरावती आणि नागपूर जिल्ह्यांमध्ये या वर्षाच्या सुरुवातीला कमी पावसामुळे ६२९ लाख मत्स्य जिरे विकाने लागले. येथून बालाघाट, नागपूर, हावडा येथे मासे निर्यात केले जातात. पाचव्या वर्षी मालगुजारी तलावातील मत्स्यशेतीचे कंत्राट मत्स्यपालन सहकारी संस्थांना दिले जाते यासाठी पाटबंधारे विभागाचे तलाव सहाय्यक आयुक्त मत्स्यव्यवसाय, जिल्हा मच्छीमार संघ यांच्या शिफारशीवरून जिल्हा परिषदेकडून पाच वर्षांसाठी कंत्राट दिले जातात दरवर्षी कराराची रक्कम संस्थेकडून वसूल केली जाते मत्स्यपालनाचे अनुदानाचे दरही कालबाह्य झाले आहेत याचा परिणाम मासेमारी उद्योगावर होत आहे. या संदर्भात गोड्या पाण्यातील मासेमारीसाठी बोटींचे अनुदान वाढविण्यासाठी राज्याच्या मत्स्य आयुक्तांकडून प्रयत्न केले जात आहे.

जिल्ह्यातील नद्यांची लांबी २५० किमी आहे आणि अनेक तलाव आहेत. म्हणूनच जिल्ह्याला तलावांचा जिल्हा म्हटले जाते मार्च २०२२ अखेर २१,९८१ हेक्टर नद्या, तलाव आणि मोठे जलाशय मत्स्य उत्पादनासाठी योग्य आहेत. यापैकी ७४.१ टक्के क्षेत्र प्रत्यक्ष वापरात आले आहे. मत्स्य उत्पादनासाठी उपलब्ध उपकरणे लिलावाद्वारे विकली जातात. २०२१-२२ मध्ये ८,०३२ मे. टन माशांचे उत्पादन झाले आणि ९६.३८ कोटी रुपयांचे उत्पन्न मिळाले. जिल्ह्यातील गोंदिया तालुक्यातील अर्जुनी/मोरगाव तालुका इटियाडोह, अंभोरा येथे मत्स्यबीज केंद्रे कार्यरत आहेत २०२१-२२ मध्ये मत्स्यबीज केंद्रात २४६ लाख मत्स्यबीज सोडण्यात आले. जिल्ह्यात १३४ नोंदणीकृत सहकारी मत्स्यपालन संस्था असून त्यांची सभासदसंख्या १०,५०० आहे.

पारंपारिक मच्छीमारांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी शासनाकडून विविध योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत विभागामार्फत नवीन तलावांमध्ये मत्स्यबीज पाच वर्षांसाठी मोफत साठवले जाते. बोटी इत्यादी साहित्यावर ५० टक्के किंवा रु.३०,००० पर्यंत अनुदान दिले जाते. दारिद्र्यरेषेखालील मच्छीमारांना घरे बांधण्यासाठी ४० हजार रुपयांपर्यंतची आर्थिक मदत, बुडून मृत्यू झाल्यास १ लाख रुपयांचा अपघात विमा, अपंगत्व आल्यास ५० हजार रुपयांची मदत अशा अनेक योजना आहेत ज्या खालील प्रमाणे आहेत.

केंद्र प्रायोजित योजना

नॉन-मेकॅनिकल बोटींसाठी आऊटबोर्ड आणि इनबोर्ड इंजिनच्या फिटिंगसाठी केंद्रप्रायोजित निधी

लहान मच्छीमारांना ५ मीटर खोल समुद्रात मासे पकडणे सोपे व्हावे मासेमारीसाठी जाणाऱ्या वेळेची आणि श्रमाची बचत होईल आणि मासेमारीसाठी अधिक वेळ द्यावा आणि मासे परत आणावेत हा या योजनेचा उद्देश आहे

मत्स्य प्रजनन विकास प्रणालीची स्थापना - ७५ टक्के केंद्रीय अर्थसहाय्य

निवडक गोड्या पाण्याचे तलाव सधन मत्स्यपालन अंतर्गत आणण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात मत्स्य प्रजनन विकास प्रणालीची स्थापना करणे, मच्छीमारांना प्रशिक्षण देऊन मत्स्य उत्पादन वाढवणे आणि मत्स्यपालन विषयक बाबींमध्ये आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आणि मत्स्य उत्पादनात मासे विक्रीशी समन्वय साधणे. हा या योजनेचा उद्देश आहे.

खान्या पाण्यातील मत्स्यपालन विकास प्रणालीची स्थापना - ७५% केंद्र पुरस्कृत

खान्या पाण्याचे क्षेत्र विकसित करणे आणि खान्या पाण्याचे तलाव सधन मत्स्यपालनाखाली आणणे, मच्छीमारांना प्रशिक्षण देऊन मत्स्य उत्पादनात वाढ करणे आणि मत्स्यपालनविषयक बाबींसाठी आर्थिक सहाय्य देणे आणि मत्स्य उत्पादन आणि मत्स्य विक्री यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करण्यासाठी खान्या पाण्यातील मत्स्यपालन विकास यंत्रणा राबवण्यात आली आहे. प्रणालीच्या माध्यमातून

कोळंबी संवर्धकांसाठी जोच्या निवडीसाठी व्यावहारिक प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली जातात, चर्चासत्रांच्या माध्यमातून सामान्य लाभार्थ्यांना प्रगत तंत्रे दिली जातात कोळंबी शेती प्रकल्पासाठी बँकेकडून कर्ज घेण्याचीही शिफारस करण्यात आली आहे

मच्छीमारांच्या विकासासाठी डिझेल तेलावर सबसिडी - १००% केंद्र पुरस्कृत

मासेमारी नौकांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या डिझेलसाठी केंद्र सरकारच्या माध्यमातून मच्छीमारांना प्रतिलिटर १.५० रुपये अनुदान दिले जाते.

राज्यस्तरीय योजना

मच्छीमारांना डिझेल तेलावरील मूल्यवर्धित कराची परतफेड

एप्रिल २००५ पासून, मच्छीमारांनी मासेमारी बोटींसाठी डिझेलवर भरलेल्या मूल्यवर्धित कराची (मुंबई प्रदेशात ३५% आणि मुंबई क्षेत्राबाहेर ३१%) परतफेड केली जाते.

जिल्हास्तरीय नियोजन

तरुण मच्छीमारांना प्रशिक्षण

अ) सागरी मत्स्यपालन ६ महिन्यांचा प्रशिक्षण कार्यक्रम:-

नौकांच्या यांत्रिकीकरणद्वारे मासेमारी करण्याच्या प्रगत तंत्राचा अवलंब करून सागरी मत्स्य उत्पादन कसे वाढवायचे याचे सर्वसमावेशक प्रशिक्षण तरुण मच्छीमारांना देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने सातपाटी आणि वसई येथे प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. (ठाणे), वसई (मुंबई), अलिबाग (रायगड), रत्नागिरी (रत्नागिरी) आणि मालवण (सिंधुदुर्ग) येथे मत्स्यपालन प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. या केंद्रात सागरी मासेमारी, सागरी मासेमारी तंत्र, बोटीचे इंजिन देखभाल व सुरक्षितता आदींची माहिती दिली जाते इत्यादीचे प्रशिक्षण दिले जाते.

मत्स्यबीज केंद्रांची स्थापना

राज्यातील सर्व मत्स्यपालकांना आवश्यक प्रमुख कार्प आणि कॉमन कार्प प्रजातींचे दर्जेदार मत्स्यबीज उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन केंद्रे स्थापन करण्यात आली असून यापैकी २८ केंद्रांमध्ये हॅचरी केंद्रे आहेत. ही केंद्रे मत्स्यपालकांना माफक दरात मत्स्यबीज पुरवतात.

मच्छीमार सहकारी संस्थांना बर्फाचे कारखाने आणि शीतगृहांसाठी वीज देयकात सवलत

मासे सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्यांना बर्फ किंवा फ्रीजमध्ये ठेवणे आवश्यक आहे सहकार क्षेत्रात बर्फाचे कारखाने आणि शीतगृहे चालवली जातात. हे कारखाने चालवण्याच्या जास्त खर्चामुळे सहकारी संस्थांना बर्फाचे कारखाने आणि शीतगृहे चालवण्यासाठी ० पैसे प्रति युनिट वीज सवलत दिली जाते. संस्थेच्या वतीने प्रतिपूर्तीची रक्कम महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाला दिली जाते

फिश लँडिंग सेंटरमध्ये मूलभूत सुविधा देण्यासाठी धडक कार्यक्रम

या योजनेतर्गत ५.०० लाख रुपयांपेक्षा कमी खर्चाची कामे फिश लँडिंग सेंटरमध्ये केली जातात या योजनेअंतर्गत खालील मूलभूत सुविधा पुरविल्या जातात

मच्छीमार सहकारी संस्थांचा विकास

मत्स्यपालन सहकारी संस्थांना त्यांचे कामकाज सुधारण्यासाठी आणि त्यांची आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी व्यवस्थापन अनुदान आणि भागभांडवल दिले जाते

गट-पुरस्कृत प्राथमिक मत्स्यपालन सहकारी संस्थांना पाच वर्षांसाठी उतरत्या क्रमाने रु५,०००/- चे व्यवस्थापन अनुदान दिले जाते. गैर-समूह प्रायोजित प्राथमिक मत्स्यपालन सहकारी संस्थांना उतरत्या क्रमाने पाच वर्षांसाठी रु १,८००/- चे व्यवस्थापन अनुदान

व्यवस्थापन अनुदान रु. २,०००/-, १२,५००/- चे व्यवस्थापन अनुदान जिल्हा मच्छिमार आणि विभागीय संघाला पाच वर्षांसाठी उतरत्या क्रमाने दिले जाते. मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांना संस्थेच्या भाग भांडवलाच्या ३ पट किंवा रु. १०,०००/- मर्यादेच्या व्यवस्थापकीय भांडवलाचा हक्क आहे.

मासेमारी उपकरणे खरेदीसाठी आर्थिक सहाय्य

अ) सूत आणि जाळी खरेदीसाठी आर्थिक सहाय्य: -

मच्छिमार सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून संस्थेच्या सभासदांना मासेमारीची जाळी व सूत सवलतीच्या दरात पुरविण्यासाठी अनुदान दिले जाते.

मासेमारी नौकांसाठी डिझेल वापर मर्यादा खालीलप्रमाणे आहेत:

नॉन-मेकॅनिकल बोटींसाठी आऊटबोर्ड आणि इनबोर्ड इंजिन बसवण्यासाठी आर्थिक सहाय्य - ५०% केंद्र प्रायोजित

या योजनेचा उद्देश लहान मच्छीमारांना ५ मीटर खोल समुद्रात मासे पकडणे सोपे व्हावे, मासेमारीसाठी जाणाऱ्या वेळेची आणि श्रमाची बचत होईल आणि मासेमारीसाठी अधिक वेळ द्यावा आणि त्यांचे उत्पन्न वाढवा हा या योजनेचा उद्देश आहे. तसेच, सरकारने ही योजना पारंपारिक मच्छीमार, खाडीच्या अर्ध-क्षारयुक्त पाण्यात मच्छिमार आणि गोड्या पाण्यात मासेमारी करणारे आणि त्यांच्या मच्छीमारांच्या सहकारी संस्थांना जलाशयातील मासेमारी कमी खर्चात करण्यास सक्षम करण्यासाठी लागू केली आहे.

मत्स्य प्रजनन विकास प्रणालीची स्थापना - ७५ टक्के केंद्र पुरस्कृत

निवडक गोड्या पाण्याचे तलाव सधन मत्स्यपालन अंतर्गत आणणे मच्छीमारांना प्रशिक्षित करून मत्स्य उत्पादन वाढवणे आणि मत्स्यपालनाच्या बाबतीत आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आणि मत्स्य उत्पादनात मासे विक्रीशी समन्वय साधणे या उद्देशाने प्रत्येक जिल्ह्यात मत्स्य प्रजनन विकास प्रणालीची स्थापना करणे. या यंत्रणांचे नेतृत्व संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी आणि सदस्य सचिव हे संबंधित जिल्ह्याचे सहाय्यक मत्स्य आयुक्त असतात.

मत्स्यव्यवसाय विकास यंत्रणेमार्फत योजना राबविल्या जातात.

खाऱ्या पाण्यातील मत्स्यपालन विकास प्रणालीची स्थापना - ७५% केंद्र पुरस्कृत

खाऱ्या पाण्याचे क्षेत्र विकसित करणे आणि खाऱ्या पाण्याचे तलाव सधन मत्स्यपालनाखाली आणणे, मच्छीमारांना प्रशिक्षण देऊन मत्स्य उत्पादनात वाढ करणे आणि मत्स्यपालनविषयक बाबींसाठी आर्थिक सहाय्य देणे आणि मत्स्य उत्पादन आणि मत्स्य विक्री यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करण्यासाठी खाऱ्या पाण्यातील मत्स्यपालन विकास यंत्रणा राबवण्यात आली आहे. प्रणालीच्या माध्यमातून कोळंबी संवर्धकांसाठी स्थळ निवडीसाठी प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली जातात परिसंवादाद्वारे अपेक्षित लाभार्थ्यांना प्रगत तंत्र दिले जाते. कोळंबी शेती प्रकल्पासाठी बँकेकडून कर्ज घेण्याचीही शिफारस करण्यात आली आहे.

सागरी जिल्ह्यात मत्स्यपालन विकास प्रणालीच्या माध्यमातून भूजल क्षेत्राचे कार्यक्रम सादर केलेल्या प्रणालीद्वारेच राबविण्यात येतात. या यंत्रणांचे अध्यक्ष संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी आणि सदस्य सचिव हे संबंधित समाजाचे मत्स्यव्यवसाय सहाय्यक आयुक्त असतील. कोस्टल अँक्वाकल्चर अथॉरिटी अँक्ट, २००५ च्या तरतुदीनुसार तलावांचे बांधकाम करणे अनिवार्य आहे.

मच्छीमारांच्या विकासासाठी डिझेल तेलावर सबसिडी - १००% केंद्र पुरस्कृत

मच्छिमार बोटींमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या डिझेलसाठी मच्छीमारांकडून १०० रुपये आकारले जातात. केंद्र सरकारच्या माध्यमातून प्रतिलिटर १.५० ची सूट दिली जाते.

जिल्ह्यात मालगुजारी (मामा) तलाव मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यामुळे या तलावांचा वापर मासेमारीसाठी केला जातो यामुळे हजारो कुटुंबांना रोजगार मिळतो. जिल्ह्यात ग्रामपंचायतींच्या मालकीचे एकूण ६ हजार ८३९ छोटे तलाव आहेत. तर २०० हेक्टर क्षेत्रात १० तलाव आणि २०० हेक्टरपेक्षा कमी क्षेत्रात ५६ तलाव आहेत. जिल्ह्यात १३३ नोंदणीकृत मत्स्यपालन संस्था आहेत. जिल्हा पाटबंधारे विभागाकडून तलावांचा लिलाव केला जातो किंवा मत्स्यव्यवसाय संस्थेला भाडेतत्त्वावर दिला जातो. त्यामुळे शासनाला दरवर्षी लाखो

रुपयांचा महसूलही मिळतो जिल्ह्यात पावसाळ्यात सरासरी १९३४ मिमी पाऊस पडतो. आणि तलावांची संख्या अधिक असल्याने या दोन्ही गोष्टी मत्स्यशेतीसाठी अनुकूल आहेत. या व्यवसायातून हजारो कुटुंबांनारोजगार मिळतो. तापमानात कमालीची वाढ झाली असून पाण्याचे झपाट्याने बाष्पीभवन होत असल्याने तलावातील पाणीसाठा झपाट्याने संपत असून तलाव कोरडा पडत आहे जलयुक्त शिवारच्या धर्तीवर शासनाने गाळमुक्त तलाव योजना राबविली आहे मात्र, ही योजना प्रभावीपणे राबविली जात नसल्याने जिल्ह्यातील शेकडो तलावांमध्ये गाळाचा प्रश्न कायम आहे. गेल्या अनेक वर्षांपासून तलावाचे खोलीकरण करण्याची मागणी होत होती. मात्र संबंधित विभागाच्या दुर्लक्षामुळे तलावांची सिंचन क्षमता कमी होत आहे

जिल्ह्यात एकूण १३३ नोंदणीकृत मत्स्यपालन संस्था आहेत. या संस्थांनी शासनाला हजारो रुपये भरून तलाव मत्स्यपालनासाठी भाडेतत्त्वावर घेतले आहेत. मात्र वाढत्या तापमानामुळे तलाव कोरडे पडत असून, मासे मरत असून भाडे भरणे कठीण होत आहे. या आधारे ७००० कुटुंबांवर उपासमारीची वेळ आली आहे काही दशकांपूर्वी एकट्या गोंदिया जिल्ह्यात सुमारे ३०,००० जलसाठे होते. मात्र आता मोजकेच जलसाठे उरले आहेत उत्तम जैवविविधता असलेल्या जलाशयांमध्ये पक्षी येतजात राहतात. पाणवट्यांचा दर्जा घसरला आणि या पक्ष्यांची संख्याही कमी झाली आहे.

निष्कर्ष:

जिल्हा मत्स्य विभागात पदे रिक्त आहेत. ही पदे भरण्याची गरज आहे. नक्षलग्रस्त तालुक्यांमध्ये मत्स्यमारांशी संपर्कासाठी वाहनांची गरज आहे पण सध्या एकही वाहन उपलब्ध नाही. सामाजिक दृष्टिकोनातून मागास, दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांना व महिलांना सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे. जिल्ह्यातील मत्स्यबीज मार्केटमध्ये उपलब्ध व्हायला हवे. तापमान वाढल्यामुळे तलावांमध्ये पाणी राहात नाही. तलावांचा जिल्हा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गोंदिया जिल्ह्यातील पाटबंधारे प्रकल्प आणि तलाव पूर्णपणे कोरडे पडले आहेत. त्यामुळे तलाव जिल्ह्यातच पाणी साचल्याने जलसंकटाची भीषण समस्या निर्माण झाली आहे. तलावात पाणी नसल्याने मत्स्य उद्योग संकटात सापडला आहे. दरवर्षी तापमानात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याने सिंचन प्रकल्पातील पाणीसाठ्यावर झपाट्याने परिणाम होत आहे. जिल्ह्याच्या तापमानात सातत्याने वाढ होत असून सिंचन प्रकल्प आणि तलाव कोरडे पडले असून त्याचा सर्वाधिक फटका मासेमारी उद्योगाला बसला आहे. वाढत्या तापमानामुळे तलावातील मासे मरत असून मत्स्य व्यवसाय संस्थांचे आर्थिक नुकसान होत आहे मत्स्यपालन विभागाच्या योजनांचा जेवढा प्रचार प्रसार व्हायला पाहिजे तेवढा झालेला नाही

संदर्भ:

- *Action Plan Development of Fisheries and Aquaculture in Vidarbha, Funded by Vidarbha Development Board, Nagpur, Submitted by College of Fishery Science, Nagpur (Maharashtra Animal and Fishery Sciences University)*
- *Sudhir Bhandarkar, Gopal Paliwal, Manoj Bangadkar, Conservation and Management of Water Bodies with Special Emphasis on Fisheries in Gondia District, Research Trends in Fisheries and Aquatic Sciences Vol. 6, March 2020 (pp.116)*
- *Mukesh Bhandarkar, Manoj Pandit Brahmane, Bhaskar Gaikwad, The status and prospectus of fisheries and aquaculture in Maharashtra, India, Indian Journal of Geo-Marine Sciences, April 2020, 49(4), :567-575*
- *G. P. Gadekar, Fish Diversity of Bagh River, District Gondia, Maharashtra, India, https://ijrbat.in/upload_papers/190620150853071%20_40_.pdf*
- <https://www.lokmat.com/gondia/८०००-families-support-fishery-business/>
- <https://fisheries.maharashtra.gov.in/district-offices>
- <https://www.lokmat.com/gondia/lakes-gondia-district-are-became-dry/>
- <https://www.mpscacademy.com/२०२०/१२/fishing-business-in-india.html>
- <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E०%४४%९७%E०%४५%८B%E०%४४%८२%E०%४४%A६%E०%४४%BF%E०%४४%AF%E०%४४%BE%E०%४४%९C%E०%४४%BF%E०%४४%B२%E०%४५%८D%E०%४४%B९%E०%४४%B>
E

-
- https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%97%E0%A4%8B%E0%A4%82%E0%A4%A6%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A4%BE_%E0%A4%9C%E0%A4%BF%E0%A4%B2%E0%A4%BE
 - <https://fisheries.maharashtra.gov.in/en/district-level-schemes>
 - <https://dahd.nic.in/related-links/centrally-sponsored-scheme-development-inland-fisheries-and-aquaculture>
 - <https://dof.gov.in/sites/default/files/2020-08/HandbookonFS2018.pdf>
 - https://agricoop.nic.in/sites/default/files/Maharashtra-SAP_V1.3-2.pdf
 - <https://nfdb.gov.in/>